

Christendom en reïncarnatie in de eerste eeuwen

Verschenen in: Aart Mak, Otto Sondorp (red.), *In 's hemels naam. Dialoog tussen oud en nieuw geloof*, Zoetermeer: Meinema, 2003, pp. 110-119

Riemer Roukema

Volgens het evangelie van Lucas heeft Jezus ooit gezegd:

Als u met uw tegenpartij naar de rechtbank gaat, stel dan onderweg nog alles in het werk om van hem af te komen, voor hij u voor de rechter sleept, en de rechter u aan de gerechtsdienaar overlevert, en de gerechtsdienaar u in de gevangenis gooit. Ik zeg u, u zult daar niet uitkomen voordat u de laatste cent betaald hebt¹.

Dit betekent: zorg dat je bij je tegenstander niet in het krijt staat, zorg voor goede verhoudingen, anders word je opgesloten en moet je vanuit je gevangenschap proberen alsnog aan je verplichtingen te voldoen.

Wat heeft deze uitspraak van Jezus te maken met reïncarnatie? Niets, behalve dat er in de tweede eeuw van de jaartelling mensen zijn geweest die aldus hebben uitgelegd. Die tegenpartij is de duivel, en die heeft als taak om onze zielen, na de dood van het lichaam, voor de “vorst van deze wereld” te brengen; dat was de lagere god van de wereld die Jezus hier als “rechter” zou hebben aangeduid. Die vorst van de wereld geeft de zielen over aan een engel, hier “gerechtsdienaar” genoemd, die de zielen opsluit in andere lichamen. De gevangenis waarover Jezus spreekt, zou dus het menselijk lichaam zijn, dat als een gevangenis voor de ziel werd beschouwd. Het tot de laatste cent terugbetalen van je schuld slaat in deze uitleg hierop, dat je je niet kunt losmaken van de engelmachten van deze wereld voordat je in een serie van reïncarnaties alles hebt gedaan wat er in de wereld is te doen. Daarbij gaat het niet om goed en kwaad, want de onderscheiding van goed en kwaad is alleen maar gebaseerd op menselijke opvattingen. Je moet dus in het leven alle mogelijke ervaringen opdoen, en als je die hebt doorleefd, dan komt je ziel vrij en kan zij opstijgen naar de God die boven de machten van deze wereld verheven is. Sommige zielen kunnen dat alles in één leven op aarde volbrengen, maar anderen hebben daar veel meer aardse levens voor nodig.

De mensen die deze uitspraak van Jezus zo uitlegden waren volgelingen van ene Carpocrates, en Carpocrates wordt gerekend tot de zogenoemde gnostici². Gnostici waren mensen die gefascineerd waren door de persoon van Jezus, maar die met de God van het Oude Testament doorgaans niet veel konden beginnen, omdat ze die grillig en jaloers vonden. Die God was volgens de gnostici weliswaar de Schepper van deze wereld en van ons lichaam, maar niet van onze goddelijke kern. Zij meenden dat in ons lichaam een vonkje van de allerhoogste en goede God was terechtgekomen en dat dit lichtdeeltje - de onsterfelijke, in oorsprong goddelijke ziel - weer terug moet naar omhoog. Gnostici vonden het niet plezierig dat de meeste van deze vonkjes daarvoor meer dan één leven nodig hadden, en dus moesten reïncarneren. Het ging hun er juist om dat de ziel niet meer

¹Lucas 12,58-59 in de Willibrordvertaling; vgl. Matteüs 5,25-26.

²Zie over Carpocrates en zijn uitleg van Lucas 12,58-59 / Matteüs 5,25-26: Irenaeus, *Tegen de ketterijen* I,25, vooral § 4 (editie en vertaling: A. Rousseau, L. Doutreleau, Sources Chrétiennes 264, Paris 1979). Een soortgelijke uitleg is te vinden in het koptisch-gnostische boek *Pistis Sophia* III,113 (editie en vertaling: C. Schmidt, V. MacDermot, Nag Hammadi Studies 9, Leiden 1978). Meer gnostische getuigenissen over reïncarnatie zijn te vinden in de uitvoerige studie van H. Zander, *Geschichte der Seelenwanderung in Europa. Alternative religiöse Traditionen von der Antike bis heute*, Darmstadt 1999, 134-137.

hoefde te reïncarneren en dank zij haar *gnosis* zou kunnen terugkeren naar de hoge hemel van het licht, waaruit zij afkomstig was.

Hoe kwamen deze gnostici ertoe, zo'n uitspraak van Jezus uit te leggen met betrekking tot reïncarnatie? Daarvoor putten zij uit allerlei elementen van de Griekse filosofie, vooral die van Pythagoras en van Plato. Plato had diverse mythen verteld waarin het ging over de zielen die uit de hemel afkomstig waren en die na het aardse leven werden beoordeeld en dan ofwel mochten opstijgen naar de hemel ofwel terug moesten naar een ander lichaam³. Op grond van deze opvattingen werd het lichaam wel de gevangenis van de ziel genoemd⁴. Welnu, in zijn uitspraak over het onderweg zijn met je tegenstander had Jezus het over een gevangenis, dus dat deed een belletje rinkelen: in geestelijke zin zou hij niet over een gewone gevangenis hebben gesproken, maar over de gevangenis van het lichaam, waarin onze hemelse ziel is opgesloten.

Vanaf de tweede eeuw van onze jaartelling hebben dus mensen die iets hadden met Jezus hem in verband gebracht met opvattingen die afkomstig waren uit de Grieks-hellenistische wereld van die tijd, zoals reïncarnatie. Het is niet duidelijk hoe verbreid die opvatting was dat zielen diverse levens konden hebben; de stoïcijnen bijvoorbeeld geloofden er niet in. Maar dat die opvatting destijds bestond is buiten kijf. Ook Plato beschouwde reïncarnatie trouwens niet als iets positiefs, maar als een noodzakelijk kwaad om langs verscheidene levens de weg van de deugd te leren, als voorwaarde om te mogen terugkeren naar omhoog.

We kunnen ons afvragen: waren de mensen die Jezus met reïncarnatie in verband brachten christenen? In zekere zin wel, omdat ze, tenminste op een bepaalde manier, geloofden in Jezus Christus, maar zij vertegenwoordigden een minderheid in de beweging van mensen die in hem geloofden. De hoofdstroom van de christenheid van die tijd bracht Jezus niet in verband met de opvatting van reïncarnatie, en historisch gesproken heeft die hoofdstroom van het christendom de sterkste papieren; want in de meest betrouwbare bronnen over Jezus, dus in het Nieuwe Testament maar ook in oude "apocriefe", soms gnostische evangeliën, ontbreekt een evidente verwijzing van Jezus naar het geloof in reïncarnatie. Alleen via een vergezochte gnostische *interpretatie* van sommige uitspraken van Jezus kon die leer alsnog aan hem worden toegeschreven⁵. Ook werden uitspraken over reïncarnatie soms de opgestane Christus in de mond gelegd⁶.

De hoofdstroom van het christendom - we kunnen ook zeggen: de kerk - wees de opvattingen van die gnostische christenen dus af; die werden beoordeeld als "heterodox" ofwel "ketter".

Nu wordt nogal eens gezegd dat de grote christelijke theoloog Origenes van Alexandrië (185-254) toch de reïncarnatie heeft geleerd. Maar dat kan zo in het algemeen niet worden gezegd⁷. Wel heeft Origenes uit de filosofie van Plato overgenomen dat onze zielen al bestonden voor zij aan ons

³ *Phaedrus* 245-250 (vooral 249AB); *Staat* 614-621; zie Zander, *a.w.*, 57-85.

⁴ Bijvoorbeeld in Plato, *Phaedo* 62B; 114B; Pseudo-Plato, *Axiochus* 365E; Cicero, *Republiek* VI,14. Zie P. Courcelle, "Gefängnis (der Seele)", in: *Reallexikon für Antike und Christentum* 9, Stuttgart 1976, 294-318.

⁵ Zo blijkt uit Origenes' *Commentaar op het evangelie van Matteüs* XIII,1-3 (over Matteüs 17,10-13) dat in zijn tijd er mensen waren die Elia beschouwden als een reïncarnatie van Johannes de Doper. Origenes wijst die opvatting af. Zie voorts noot 7.

⁶ Zo in *Pistis Sophia* III,103; 111; 132; IV,146.

⁷ Zie, voor de verwijzingen naar Origenes en de strijd om zijn erfgoed, mijn studies: "Reïncarnatie in de oude kerk", in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 92 (1992), 199-218; 93 (1993), 33-54; "»Die Liebe kommt nie zu Fall« (1 Kor 13,8A) als Argument des Origenes gegen einen neuen Abfall der Seelen von Gott", in: W.A. Bienert, U. Kühnweg (red.), *Origeniana Septima*, Leuven 1999, 15-23; "Les anges attendant les âmes des défunts : une comparaison entre Origène et quelques gnostiques", te verschijnen in: L. Perrone (red.), *Origeniana Octava*, Leuven 2003. Voorts: Zander, *a.w.*, 137-145.

lichaam werden verbonden. Volgens Origenes was Gods oorspronkelijke schepping geheel geestelijk, en dus niet materieel. Omdat het de geestelijke schepselen op den duur verveelde om God te aanschouwen, en omdat God hen niet onder dwang bij zich hield maar hen had geschapen met een vrije wil, ontstond er in de hemel een opstand tegen en afval van God. De geestelijke schepselen vielen toen diep naar beneden, maar als een genadige noodvoorziening schiep God vervolgens de materiële wereld om zijn vallende schepselen daarin op te vangen. Een bepaalde categorie schepselen kwam terecht in hemellichamen (die beschouwde men in die tijd als bezielde), anderen incarneerden als zielen in menselijke lichamen op aarde. Bovendien waren er de engelen, de demonen en de duivel, die naar gelang van hun val fijnstoffelijke lichamen kregen.

Origenes meende dat het leven op aarde tot doel had, te leren terug te keren naar God. Daartoe was Gods eigen Logos, het “Woord”, mens geworden ofwel geïncarneerd, om de mensheid en de gehele schepping door zijn onderricht en kruisdood en opstanding te verlossen van de duivel. Na de dood van het lichaam wordt de ziel, volgens Origenes, opgewacht door engelen die moeten beoordelen of zij nog zonden met zich meedraagt, zoals hebzucht, woede, genotzucht en jaloezie, of dat zij van al het aardse is gereinigd. De ziel die tijdens het aardse leven van zonden is verlost, heeft van die engelen niets te vrezen en wordt toegelaten in het koninkrijk der hemelen. De ziel waaraan nog allerlei onreinheid kleeft, wordt volgens Origenes *niet* teruggestuurd naar een nieuw leven op aarde, maar heeft de gelegenheid om in de sferen van het hiernamaals alsnog gereinigd te worden. Origenes is zo een van de grondleggers van de leer van het vagevuur ofwel reinigingsvuur. Hij interpreteerde Bijbelteksten die spreken over het al dan niet eeuwige vuur en over de hel in de zin van een loutering die zal leiden tot de reiniging en verlossing van de ziel⁸. Zeer nadrukkelijk en bij herhaling wijst Origenes de leer van de reïncarnatie in dit bestel van de wereld af.

Hoe komt het dan dat Origenes toch, en steeds maar weer, met reïncarnatie in verband is gebracht? Dat komt hiervan: Origenes meende dat het herstel van de gevallen schepping weer geheel geestelijk zou zijn, zoals in het begin. Na de voleinding van deze wereld zouden er nog wel ergens weerbarstige zielen en demonen kunnen zijn die zich nog niet aan de liefde van God hadden toevertrouwd, maar velen zouden, al dan niet na hun loutering in het hiernamaals, weer zijn teruggekeerd tot hun Schepper. Voor hen gold dat zij zich weer bevonden in de zalige toestand van het begin. Maar als filosofisch geschoold christen hechtte Origenes bijzonder aan de opvatting dat God zijn schepselen vrij liet en nooit tot iets dwong. Volgens hem hadden de gnostici een soort van voorbeschikkingsleer die inhield dat een schepsel geen vrije wil had maar handelde en keuzes maakte op grond van hetgeen voor hem of haar was voorbestemd. Origenes verdedigde daarentegen dat mensen - en alle redelijke schepselen, dus ook de engelen en duivelen - een vrije wil hadden. Maar hij realiseerde zich dat die opvatting met zich meebracht dat de weer in de hemel teruggekeerde zielen, in hun geestelijke, verlore toestand, dan dus ook opnieuw van God zouden kunnen afvallen. Zouden ze niet van God kunnen afvallen, dan hadden ze geen vrije wil; hadden ze die wel, dan was een herhaalde opstand en afval in theorie mogelijk.

Dit is, ook volgens Origenes, speculatie. Origenes wist dat dit koene gedachten waren en hij realiseerde zich dat de kerk dit niet leerde, al moet ik daar bij zeggen dat de kerk in die tijd eigenlijk nog geen vastomlijnde leer had. Origenes was dus aan het experimenteren. Als filosofisch geschoold christen verkende hij de grenzen van het christelijk geloof en heeft hij zijn overwegingen op schrift gesteld, vooral in zijn boek *Over de Grondbeginselen*. Zijn speculaties kwamen hierop

⁸Vgl. R. Roukema, *De uitleg van Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs in de tweede en derde eeuw*, Kampen 1996, 58-61.

neer: mocht er na de voleinding van deze wereld onder de verlore geestelijke schepselen opnieuw verveling optreden en een afval van God ontstaan, dan zou God opnieuw een materiële wereld scheppen, met materiële lichamen, om daarin die vallende zielen weer op te vangen. Die zouden dan in een volgende wereld opnieuw moeten leren, terug te keren naar hun oorsprong bij God. Zou *alles* dan opnieuw beginnen? Nee, want Origenes had van Paulus geleerd (onder meer van Efeziërs 2,7) dat de verlossing door Christus voor alle eeuwen gold, dus ook voor de eeuwen die eventueel op de voleinding van deze wereld zouden volgen. Wel achtte hij het in theorie mogelijk dat de beweging van val, verlossing en voleinding zich diverse malen zou herhalen. Sommige schepselen zouden immers hardleers kunnen zijn en zich verscheidene malen van God kunnen distantieren. Toch was Origenes een optimist: hij geloofde namelijk dat God met zijn liefde uiteindelijk alle nog resterende neiging tot afval en elk nog bestaand verzet zou overwinnen, zodat op den duur God geheel en al “alles in allen” zou zijn (vgl. 1 Kor. 15,28).

U begrijpt: als een ziel na haar verlossing en na de voleinding van deze wereld opnieuw in de hemel van God kan afvallen, en dan weer aan een lichaam op aarde verbonden kan worden, dan is dat toch een vorm van reïncarnatie. Origenes mag dan wel zeggen dat hij daar tegen was, en hij was ook wel tegen reïncarnatie in de gangbare zin van het woord, in dit bestel van deze wereld; maar omdat hij nieuwe incarnaties in een volgende wereld voor mogelijk hield, is er bij hem toch, in zekere zin, een (minder gangbare) opvatting over reïncarnatie te vinden.

Dit zijn gedurfde speculaties, die Origenes voorzichtig heeft geopperd, en nooit als vaststaande waarheid heeft voorgesteld. Desondanks hebben deze gedachten tijdens zijn leven en in de eeuwen na zijn dood steeds weer protest opgeroepen. Zo waren er monniken en “woestijnvaders” die zich op deze speculaties oriënteerden. Van hen kennen we met name Evagrius van Pontus (van het einde van de vierde eeuw), in wiens werken deze overwegingen terugkomen als een geheime leer voor monniken die naar de volmaakte kennis (*gnosis*) streefden. Het feit dat er monniken waren die zich hiermee bezig hielden en erin geloofden, was de aanleiding dat vanuit de hoofdstroom van de kerk steeds weer protest hiertegen werd aangetekend. Wat voor- en tegenstanders niet goed hadden begrepen, was dat Origenes zijn gedachten de vrije loop had gelaten en voorzichtig op papier had gezet. Men vatte dus zijn speculaties en theorieën, of men nu ervoor of ertegen was, op als zijn opvattingen. Tijdens het tweede oecumenische concilie van Constantinopel, in 553, of misschien vlak voorafgaande aan de officiële opening daarvan, zijn deze opvattingen veroordeeld. Ook de platoonse leer van de zielen die al bestonden voordat zij in het lichaam kwamen - incarneerden - is daar afgewezen, omdat men die “pre-existentie” onbijbels achtte.

Er wordt wel gezegd dat tijdens dat concilie van Constantinopel de bisschoppen en kerkvaders alle verwijzingen naar reïncarnatie die er in de Bijbel stonden toen uit de Bijbel hebben verwijderd⁹, maar dat is historisch op niets gebaseerd. Wel is toen dus de leer van de pre-existentie en de incarnatie van de zielen, dus van hun bestaan voorafgaande aan het intreden in het lichaam, veroordeeld als niet behorende tot de leer van de orthodoxe kerk.

Zoals zo vaak, vertonen latere eeuwen in wezen een herhaling van zetten. Ik heb het gehad over gnostici die op hun manier in Jezus geloofden en ook in reïncarnatie; welnu, gnostici zijn er de eeuwen door geweest. Het is niet altijd duidelijk hoe de verbindingen gelopen hebben, maar duidelijk is dat er gnostische tradities zijn doorgegeven. Zo komen in de Middeleeuwen allerlei gnostische voorstellingen weer aan de oppervlakte bij de Katharen in Zuid-Frankrijk. Bij die

⁹Zie W.J. Hanegraaff, *New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, Leiden 1996, 321-322; vgl. Zander, *a.w.*, 580.

kathaarse opvattingen behoorde ook het geloof in reïncarnatie van de zielen, die van lichaam naar lichaam moesten gaan voor ze konden worden verlost¹⁰.

Ten tijde van de Renaissance, in de vijftiende en zestiende eeuw, werden in Italië en in andere landen van West-Europa de werken van Plato en andere Griekse filosofen weer bekend. Zo kwamen de geleerden met de daarin voorkomende voorstelling van reïncarnatie in aanraking. Sommigen neigden ertoe de reïncarnatiegedachte over te nemen, zoals Giordano Bruno (1548-1600)¹¹. In de zeventiende eeuw was het Franciscus Mercurius van Helmont (1614-1699), afkomstig uit de zuidelijke Nederlanden, die de reïncarnatie verdedigde¹². Ook daarna zijn er in West-Europa geleerden geweest, die over de voorstelling van reïncarnatie van de menselijke ziel, eventueel zelfs in dieren, hebben gediscussieerd, en sommigen van hen hebben die gedachte ook aangehangen. Maar nooit is reïncarnatie een onderdeel van de kerkelijke prediking geweest. Wel waren er in de kerk soms mensen die zich tot de gedachte van de zielsverhuizing aangetrokken voelden.

Ik wil besluiten met een korte overweging over de menselijke ziel, die hier in feite in het middelpunt van de discussie staat. Volgens de filosofie van Plato zijn de menselijke zielen onsterfelijk, omdat zij afkomstig zijn uit de goddelijke, hemelse wereld. Die pre-existentie van de ziel is door sommige christenen overgenomen, maar is door de kerk afgewezen. Naar mijn inzicht is die afwijzing inderdaad in overeenstemming met de Bijbel. Het concept van de onsterfelijke ziel is in het christendom wel regelmatig uit de filosofie overgenomen, maar toch is ook dat geen bijbels begrip¹³. Alleen God is onsterfelijk¹⁴. Volgens de Bijbel heeft de mens geen pre-existente en ook geen onsterfelijke ziel. Voor diverse Bijbelboeken is dood dood, voor het lichaam en voor de ziel, en zelfs in het vroege christendom deelde men die opvatting soms nog¹⁵, hoe vreemd dat u misschien ook in de oren klinkt. Dat betekende niet dat de dood het absolute einde was. Men was er namelijk van overtuigd dat God de gestorven mens weer uit de dood zou opwekken, naar lichaam en ziel.

Volgens een belangrijke, hiermee verwante stroming van het vroege christendom volgde er na de dood eerst een tussentoestand, waarin de gestorven mens, of zijn ziel, in de onderwereld wachtte op de opstanding uit de doden, naar ziel en lichaam; daarna zou het duizendjarig rijk op aarde worden gevestigd¹⁶. Voor deze christenen was het natuurlijk van groot belang dat Christus hen in deze nederdaling ter helle en opstanding uit de doden was voorgegaan.

Ik wil deze minderheidsopvatting over de tussentoestand van de ziel na de dood nu niet gaan verdedigen; wel wil ik u laten zien hoe ver deze vroegchristelijke overtuiging, die goed oud-testamentisch aandoet, af staat van het filosofisch getinte geloof in een onsterfelijke ziel die aan een nieuw leven in een ander lichaam moet beginnen omdat zij nog niet voldoende van haar wereldse neigingen is gereinigd.

¹⁰Zie Zander, *a.w.*, 201-216; ook E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, [Paris] 1982 (herziene uitgave), 303; 453-456; 537; 541; 610; 622.

¹¹Zander, *a.w.*, 233-254.

¹²Zander, *a.w.*, 257-273.

¹³Zie bij voorbeeld G. van der Leeuw, *Onsterfelijkheid of Opstanding?*, Assen 1938³.

¹⁴1 Timoteüs 6,16 (ook 1,17); zie de ter zake doende uitleg van H. Ridderbos, *De Pastorale brieven*, Kampen 1967, 164. Wel wordt volgens 1 Korintiërs 15,53-54 de sterfelijke mens bij de opstanding uit de doden met onsterfelijkheid bekleed.

¹⁵Zie Eusebius, *Kerkgeschiedenis* VI,37 (vertaling D. Franses, Bussum 1946); *Entretien d'Origène avec Héraclide*, uitgegeven en vertaald door J. Scherer (Sources Chrétiennes 67), Paris 1960, 76-79 (vgl. 20; 37).

¹⁶C.E. Hill, *Regnum Caelorum. Patterns of Future Hope in Early Christianity*, Oxford 1992, 1-40; 127-141.

Gangbaarder werd daarentegen de overtuiging - en ook die is oud en in het Nieuwe Testament te vinden¹⁷ - dat een christen na zijn of haar dood wordt opgenomen in de gemeenschap met Christus, in afwachting van de algehele opstanding van de doden en de voleinding van de wereld. Ik erken dat wij met dat laatste in onze huidige wereld niet altijd uit de voeten kunnen. Toch acht ik het van belang dat in de oude christelijke visie steeds centraal staat dat Christus de weg door dood en opstanding heen gegaan is om allen die in hem geloven in een nieuwe gemeenschap met God te brengen, in dit leven en daarna. Maar het vooruitzicht van een eventueel nieuw leven op deze onverloste aarde is aan het oude kerkelijke christendom wezensvreemd¹⁸.

Dr. Riemer Roukema is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit Kampen.

¹⁷Zie Hill, *a.w.*, 155-177.

¹⁸Zie ook: W. Logister, *Reïncarnatie. De vele kanten van een oud en nieuw geloof*, Tiel 1990.